

Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego

Wprowadzenie

Podkreślanie roli niematerialnych form kapitału jako czynników rozwoju stało się w ciągu ostatnich dwudziestu kilku lat bardzo powszechne w naukach społecznych. Mimo widocznych na pierwszy rzut oka różnic, głównie w użyciu obu terminów – pojęcie „kapitał ludzki” używane jest często i głównie przez ekonomistów, zaś „kapitał społeczny” stał się domeną socjologów, to oba terminy już dawno wykroczyły poza granice swoich dyscyplin i są intensywnie eksploatowane zarówno przez naukowców, jak i publicystów, polityków czy działaczy społecznych.

Pojęcia kapitału ludzkiego i kapitału społecznego są dziś jednymi z częściej stosowanych pojęć w naukach społecznych, zajmujących się zmianami jakie zachodzą we współczesnym, zglobalizowanym świecie. Terminy te oraz związane z nimi problemy badawcze i praktyczne na dobre zadomowiły się w polskim dyskursie nauk społecznych, a w konsekwencji coraz częściej pojawiają się także w przekazie i dyskursie medialnym.

Wyniki badań prezentowane w tym artykule pochodzą z projektu badawczego promotorskiego *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego* (Umowa nr 2068/B/H03/2009/36) finansowanego ze środków na naukę w latach 2009 – 2010.

Kapitał ludzki i społeczny - czynniki rozwoju regionalnego

Nie ulega wątpliwości, że kapitał społeczny i kapitał ludzki są kluczowymi elementami w konstrukcji i zastosowaniu nowego modelu rozwoju regionalnego. Antoni Kukliński stwierdza, że kapitał społeczny jest szczególnie istotny dla rozwoju regionalnego¹⁷⁶. W znaczeniu, o którym pisze Kukliński, kapitał społeczny jest rynkowym doświadczeniem społecznym opierającym się na zaufaniu, wspólnych normach i instytucjach. Trzeba również podkreślić, że kapitał społeczny ułatwia kooperację wewnątrz grup oraz korporacji międzynarodowych; rozszerza on zdolności kolektywnego działania dla osiągnięcia wzajemnych korzyści. Ponadto wzmacnia kolektywny proces uczenia się i stanowi kluczowy element tworzenia,

¹⁷⁶ A. Kukliński, *O nowym modelu polityki regionalnej – artykuł dyskusyjny*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 4/ 2003, s. 9.

dyfuzji i transformacji wiedzy, które to procesy mają istotne znaczenie dla innowacyjności i konkurencyjności. Wreszcie, kapitał społeczny cementuje wartości promujące sieci jako bodźce tworzenia regionalnych gron oraz regionalnych strategii innowacji i polityki. To zagadnienie jest szczególnie ważne dla regionów słabiej rozwiniętych, dysponujących słabszym kapitałem społecznym oraz mniejszym stopniem upowszechnienia nauki i wiedzy. W takich warunkach regiony te muszą sprostać zasadniczym wyzwaniom zmiany technologicznej i społecznej¹⁷⁷.

Na istotność roli kapitału ludzkiego i społecznego w procesie wzrostu gospodarczego i budowania regionu konkurencyjnego wskazują rezultaty licznych badań empirycznych. W świetle tych badań to właśnie różnice w zasobach czynników endogennych (w tym kapitału ludzkiego i społecznego) decydują o utrzymujących się różnicach w poziomach rozwoju krajów i regionów. Jednym z zasadniczych zadań polityki regionalnej jest pobudzanie zasobów wewnętrznych (endogennych) regionu. Skuteczna realizacja takiego zadania wymaga dogłębnych badań na temat roli i związków kapitału społecznego i ludzkiego w budowaniu konkurencyjności regionu.

Mimo częstego używania terminu **kapitał ludzki**, do tej pory jest on wieloznaczny. Stanisław Ryszard Domański stwierdza, że autorzy używający tego pojęcia stosują metodę przytaczania przykładów i operowania nim w różnych kontekstach. Powoduje to z jednej strony pozostawienie dość dużego pola dla intuicyjnego odczytywania treści rozpatrywanych kategorii, a z drugiej – może być traktowane jako swoisty sposób definiowania¹⁷⁸. Według Mirosławy Marody i Anny Giza-Poleszczuk na „kapitał ludzki” składają się takie cechy zbiorowości jak: struktura wieku populacji, umieralność, stopa urodzeń oraz stan zdrowia, które tworzą razem bardziej ogólną kategorię cech demograficznych. Oprócz cech demograficznych zbiorowości w skład „kapitału ludzkiego” wchodzi również umiejętności członków zbiorowości wyrażone w postaci poziomu wykształcenia, struktury zawodowej oraz stopnia zgodności struktury zawodowej z wymogami nowoczesnego rynku pracy¹⁷⁹. Podobnie „kapitał ludzki” definiuje Domański, stwierdzając, że jest to zasób wiedzy, umiejętności, zdrowia, energii witalnej zawarty w społeczeństwie. Zwraca jednak uwagę na ważną kwestię, że jest to zasób dany przez genetyczne cechy danej populacji raz na zawsze, ale możliwy do powiększenia drogą inwestycji, zwanych „inwestycjami w człowieka”. Z tego spostrzeżenia płynie ważna przesłanka dla społeczności zamieszkujących peryferyjne, słabo rozwinięte regiony,

¹⁷⁷ Tamże, s. 9-10.

¹⁷⁸ S. R. Domański, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Warszawa 1993.

¹⁷⁹ A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, *Kapitał ludzki i systemowy*, [w:] Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A. (red.), *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany społecznej*, Warszawa 2000.

o możliwościach przewyciężenia niekorzystnego stanu poprzez inwestycje w ludzi – kapitał ludzki. Do ciekawego wniosku dotyczącego rozważań nad formami kapitału obecnego w społeczeństwie doszedł Andrzej Sadowski. Stwierdza on, że „w zasobach ludzkich skumulowany jest przede wszystkim kapitał ludzki, społeczny i kulturowy”¹⁸⁰. W skład kapitału ludzkiego wchodzi wiedza (wykształcenie), umiejętności zawodowe, stan zdrowia wraz z umiejętnościami jego wykorzystania, znajomość języków obcych, obsługi komputerów, gotowość do kontaktów i związana z tym elastyczność względem różnych kultur oraz stylów życia¹⁸¹. Na gruncie badań społecznych przyjęło się również podkreślać, że jakość kapitału ludzkiego to coś więcej niż suma cech populacji zamieszkującej region. Składają się na nią także pewne cechy socjologiczne, takie jak zdolność do tworzenia więzi społecznych, te zaś pozostają pod wpływem określonych inwestycji w człowieka.

Z pojęciem kapitału ludzkiego ściśle wiąże się pojęcie kapitału społecznego. Wcześniej wspomniany Sadowski stwierdza, że **kapitał społeczny** jest jednym z kapitałów skumulowanych w zasobach ludzkich. Koncepcja kapitału społecznego jest jedną z najczęściej używanych teorii w naukach społecznych w ostatnich latach. Jak podkreśla Alejandro Portes w ciągu ostatnich lat, pojęcie kapitału społecznego stało się punktem wyjścia do formułowania jednej z najbardziej popularnych teorii socjologicznych, która została przeniesiona do języka codziennego¹⁸². Wraz z popularnością teorii kapitału społecznego pojawiło się wiele różnych jego definicji. W literaturze podkreśla się, że szczególnie ważne dla rozwoju teorii były szczególnie trzy nazwiska: Bourdieu, Coleman i Putnam. W ujęciu Pierre Bourdieu kapitał społeczny stanowi „sumę zasobów, aktualnych i potencjalnych, które należą się jednostce lub grupie z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci relacji, znajomości i wzajemnego uznania. To znaczy - jest sumą kapitałów i władzy, które sieć taka może zmobilizować”¹⁸³. Zgodnie z tym ujęciem wykorzystanie przez jednostkę potencjału zasobów kapitału społecznego zależy od dostępności i zasięgu sieci powiązań i relacji w których uczestniczy. Według Bourdieu wykorzystanie zasobów zależy od działań indywidualnych każdego człowieka, zdolności i umiejętności rozwijania otrzymanego przez jednostkę kapitału społecznego. Druga z ważnych koncepcji kapitału społecznego, autorstwa Jamesa Colemana, uchodzi za klasyczną dla całościowego, systematycznego ujęcia kapitału spo-

---

¹⁸⁰ A. Sadowski, Kapitał społeczny i kulturowy heterogenicznej „metropolii” wschodniego pogranicza, [w:] Jałowiecki B., Majer A., Szczepański M. S. (red.): Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa, Warszawa 2005, s. 258.

¹⁸¹ Tamże.

¹⁸² A. Portes, Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology, *Annual Review of Sociology* t. 24, 1998, s. 2.

¹⁸³ P. Bourdieu, J. D. L. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001, s. 105.

lęcznego, określanego jako perspektywa ekonomiczna (teoria racjonalnego działania)¹⁸⁴. Coleman definiował kapitał społeczny jako „umiejętności współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji wspólnych interesów”¹⁸⁵. Autorem trzeciej koncepcji, o której należy wspomnieć, jest Robert Putnam. Uważany jest on powszechnie za głównego inspiratora wielkiej kariery pojęcia kapitału społecznego oraz jego głównego eksponenta¹⁸⁶. Według Putnama na kapitał społeczny „składają się takie jakości życia stowarzyszeniowego w danym społeczeństwie, jak sieci, normy oraz zaufanie – jakości te umożliwiają członkom danego społeczeństwa zwiększenie efektywności zbiorowego działania i sprawniejsze osiągnięcie podzielanych przez nich celów”¹⁸⁷. Ważnym podkreślenia jest również fakt, że obserwacje Putnama dotyczące kapitału społecznego poczynione zostały we Włoszech i opierały się na obserwacji funkcjonowania i stopnia rozwoju włoskich regionów. Termin „kapitał społeczny” używany był również w analizach społeczności wielkomiejskich przez Jane Jacobs już w latach sześćdziesiątych poprzedniego stulecia¹⁸⁸.

Próba połączenia prób definicyjnych podejmowanych przez kilkunastu autorów oraz wskazania na zarówno jednostkowy, jak i grupowy charakter kapitału społecznego jest definicja Paula Adlera i Seok-Woo Kwona. Powstała ona po przeglądzie i analizie ok. 20 różnych definicji, a brzmi następująco: „kapitał społeczny jest zasobem dla indywidualnych i zbiorowych aktorów, stworzonym dzięki układowi i zawartości sieci powiązań istniejących w ich mniej lub bardziej trwałych relacjach społecznych”¹⁸⁹.

Zasoby kapitału ludzkiego i społecznego w województwie podkarpackim

Świadomość wielowymiarowej natury związków i relacji kształtujących specyfikę regionu zmusza do wyjścia poza jedną opcję metodologiczną i dostosowania całego wachlarza metod, zarówno ilościowych, jak i jakościowych, do analizy tematu. Celem głównym artykułu jest określenie poziomu zasobów kapitału ludzkiego i kapitału społecznego mieszkańców województwa podkarpackiego oraz

¹⁸⁴ C. Trutkowski, S. Mandes, *Kapitał społeczny w małych miastach*, Warszawa 2005.

¹⁸⁵ F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa-Wrocław 1997, s. 20.

¹⁸⁶ C. Trutkowski, S. Mandes (2005), *op.cit.*

¹⁸⁷ R. Putnam, *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków-Warszawa 1995, s. 56.

¹⁸⁸ J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, Random House, New York 1961, s. 138 - 139, cyt. za: A. Bartoszek, *Kapitał społeczno-kulturowy młodej inteligencji wobec wymogów rynku pracy*, Katowice 2003, s. 21.

¹⁸⁹ P. Adler., S.W. Kwon, *Social Capital: The Good, the Bad and the Ugly*, [w:] Lesser E.L. (red.), *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*, Butterworth – Heinemann, Boston, Oxford, Auckland, Johannesburg, Melbourne, New Delhi 2000, s. 4.

możliwości wykorzystania tych zasobów pod kątem rozwoju regionalnego owego województwa. Analiza możliwości oddziaływania kapitałów – ludzkiego i społecznego – na rozwój regionalny, pozwoliłaby wnioskować o istnieniu związku między poziomem rozwoju regionalnego i możliwością jego podnoszenia, a zasobami i jakością kapitału ludzkiego i społecznego, na które mogą wpływać. Aby zrealizować sformułowany powyżej cel, przeprowadzone zostały trzy komplementarne wobec siebie badania. Ze względu na przedmiot badań, badaniu poddani byli: 1) mieszkańcy województwa podkarpackiego; 2) lokalni liderzy życia społecznego – przedstawiciele elity politycznej i opiniotwórczej oraz najwięksi przedsiębiorcy województwa podkarpackiego. Oprócz badań socjologicznych o charakterze terenowym dokonana została wcześniej szeroka analiza istniejących danych statystycznych oraz danych pochodzących z innych badań naukowych, które pozwolą pod względem ilościowym i jakościowym oszacować zasoby kapitału ludzkiego w województwie podkarpackim.

Podstawowym problemem badawczym postawionym w badaniach było pytanie: jaka jest wielkość i zasoby kapitału ludzkiego i kapitału społecznego w województwie podkarpackim, oraz jaki jest zakres wykorzystania owych kapitałów w mechanizmie funkcjonowania życia społecznego i ekonomicznego regionu i jego rozwoju? Analizy danych zastanych oraz badania o charakterze ilościowym – na reprezentacyjnej próbie mieszkańców województwa podkarpackiego, oraz jakościowym – pogłębione wywiady z liderami życia społecznego regionu, pozwoliły odpowiedzieć na to pytanie.

Na podstawie dogłębnej analizy dostępności wskaźników statystycznych charakteryzujących bezpośrednio bądź w sposób pośredni zasób kapitału ludzkiego na szczeblu powiatów przyjęto następującą koncepcję budowy miernika jakości kapitału ludzkiego. Pierwsza kategoria wskaźników bezpośrednich nazwana została charakterystyką potencjału demograficznego regionów, ze względu na dominującą w tej grupie rolę cech demograficznych. Druga kategoria wskaźników pośrednich opisuje aktywność społeczno-gospodarczą ludności. W ramach każdej z tych dwóch zasadniczych kategorii zostało wyodrębnionych po kilka cech lub zachowań populacji, charakteryzujących potencjał demograficzny i aktywność społeczno-gospodarczą ludności w powiatach, którym można przypisać konkretne obserwowalne mierniki statystyczne. W rezultacie powstał pewien hierarchiczny, trójpoziomowy układ wskaźników. Wagi odzwierciedlają udział wskaźnika z niższego poziomu w definicji wskaźnika wyższego poziomu. Wagi na poziomie pierwszym sumują się do 100%; natomiast wagi przypisane miernikom statystycznym z poziomu drugiego i trzeciego sumują się do 100% w obrębie poszczególnych mierników danego poziomu (drugiego i trzeciego). Wagi dobierane były w oparciu o po-

dobne badania przeprowadzone przez Bank Światowy, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową i Zakład Badań Statystyczno – Ekonomicznych Głównego Urzędu Statystycznego i Polskiej Akademii Nauk. Im lepiej zmienna charakteryzowała konstruowany miernik, tym wyższą miała wagę. W budowie miernika jakości kapitału ludzkiego wykorzystana została metodologia stosowana przy konstrukcji mierników rozwoju społecznego wykorzystywanych w badaniach społecznych prowadzonych przez ONZ, Bank Światowy i Zakład Badań Statystyczno – Ekonomicznych Głównego Urzędu Statystycznego i Polskiej Akademii Nauk.

Podstawą źródłową badania będą informacje pochodzące z Bazy Danych Regionalnych GUS (BDR), wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r., z rejestru REGON, danych statystycznych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie oraz wyników wyborów samorządowych i lokalnych publikowanych przez Państwową Komisję Wyborczą. Dane będą pochodziły z lat 2002-2009. Ze uwagi na to, że cechy demograficzne opisujące jakość kapitału ludzkiego charakteryzują się małą zmiennością w czasie oraz w celu zmniejszenia ryzyka błędu w ocenie potencjału demograficznego ludności, związanego z występowaniem jednorocznych, najczęściej losowych wahań wielkości parametrów demospołecznych, analiza materiału statystycznego przeprowadzona zostanie na podstawie średnich wartości mierników dla lat 2002-2009. Procedurę uśredniania zastosowano także w odniesieniu do parametrów charakteryzujących aktywność społeczno-gospodarczą ludności. Podsumowując, problematyka badania została usystematyzowana w hierarchicznie uporządkowany układ zmiennych, w którym poszczególne poziomy analizy wyznaczone zostały przez stopień agregacji mierników statystycznych opisujących jakość kapitału ludzkiego. Zmienne wykorzystane do budowy wskaźnika zostały znormalizowane i przyjmują wartości z przedziału $[0,1]$, przy czym wartość 1 pojawia się w przypadku tego powiatu, w którym natężenie zjawiska jest największe, zaś wartość 0 pojawia się tylko w powiatach, w których natężenie badanego zjawiska jest zerowe. Dodać należy również jeszcze jedno założenie przyjęte do skonstruowania wskaźnika, że wyższa wartość zmiennej znormalizowanej oznacza wyższą jakość badanej cechy. Skonstruowany na podstawie znormalizowanych zmiennych zagregowany wskaźnik jakości kapitału ludzkiego (JKL) przyjmuje również wartości z przedziału od 0 do 1, a im jego wartość bardziej zbliżona do jedynki, tym wyższa jakość kapitału ludzkiego na terenie danego powiatu.

Województwo podkarpackie jest regionem o dużym zróżnicowaniu zasobów kapitału ludzkiego. Ocena przestrzennego zróżnicowania jakości kapitału ludzkiego, oparta o wielkości syntetycznego miernika Jakości Kapitału Ludzkiego (JKL), skonstruowanego na potrzeby badań, wskazuje, iż zasadnicza linia podziału województwa podkarpackiego biegnie ukośnie łącząc krańce północno-zachodnie

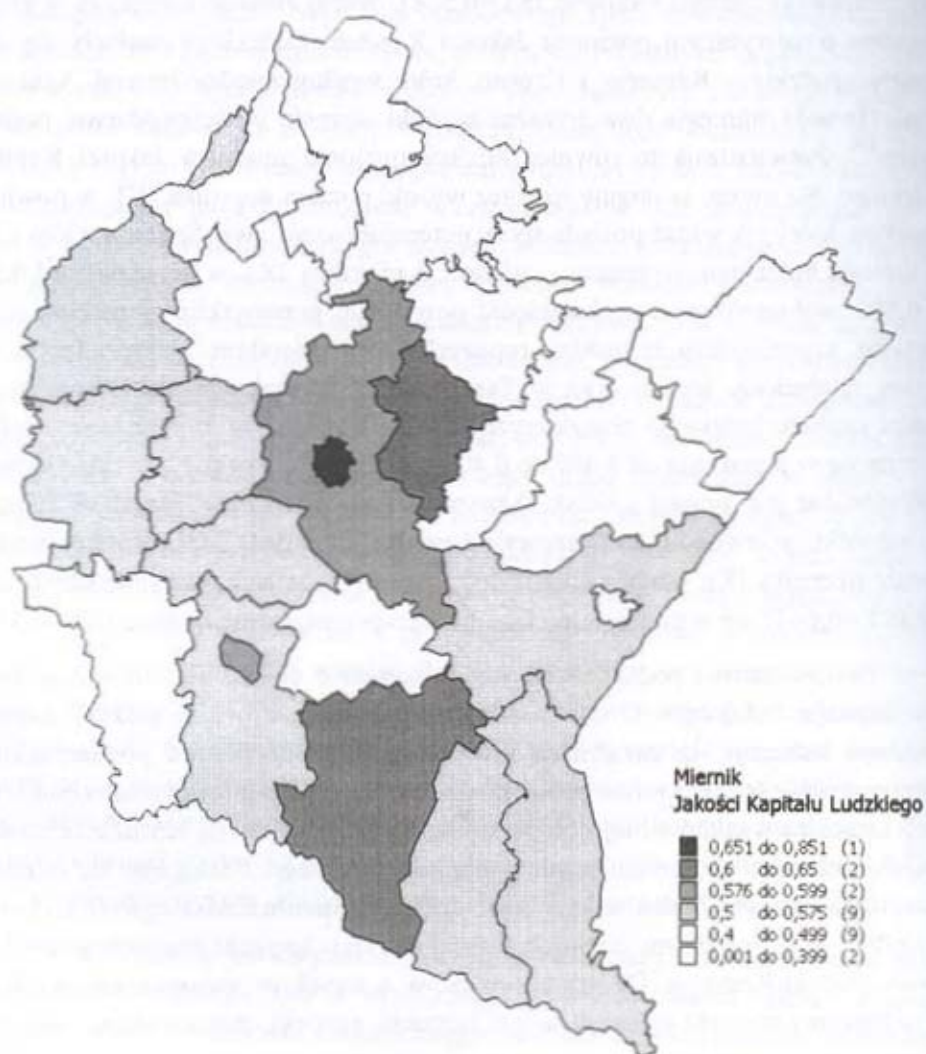
z południowo-wschodnimi. Powiaty leżące na wschód od tej linii podziału, wyłączając powiat łańcucki, charakteryzują się niższym wskaźnikiem Jakości Kapitału Ludzkiego (JKL). Najniższy poziom jakości kapitału ludzkiego, wyznaczany wartością miernika JKL mniejszą niż 0,400 wystąpił w dwóch powiatach: tarnobrzesckim ziemskim (wartość JKL=0,296) i lubaczowskim (wartość JKL=0,375). Najwyższą wartość wskaźnika JKL stwierdzono w powiecie grodzkim Rzeszów i wyniosła ona 0,851. Do grupy powiatów o wysokim poziomie Jakości Kapitału Ludzkiego (wartość JKL powyżej 0,575) zaliczono również powiaty: łańcucki (wartość JKL=0,632), sanocki (wartość JKL=0,601), miasto Krosno (wartość JKL=0,579) oraz rzeszowski ziemski (wartość JKL=0,578). Warto zwrócić uwagę, iż w grupie powiatów o najwyższym poziomie Jakości Kapitału Ludzkiego znalazły się dwa powiaty grodzkie – Rzeszów i Krosno, które według między innymi Agnieszki Sobali-Gwosdz stanowią dwa wyraźne ośrodki wzrostu w województwie podkarpackim¹⁹⁰. Potwierdzają to również analizy poziomu miernika Jakości Kapitału Ludzkiego. Na uwagę zasługuje również wysoki poziom miernika JKL w powiecie sanockim, który jak widać posiada spory potencjał rozwojowy. Średni poziom jakości kapitału ludzkiego, wyznaczany wartością miernika JKL w przedziale od 0,575 do 0,500 zaobserwowano w dziewięciu powiatach: przemyskim ziemskim, strzyżowskim, krośnieńskim ziemskim, ropczycko-sędziszowskim, bieszczadzkim, dębickim, mieleckim, leskim oraz w Tarnobrzegu. Stosunkowo niskim poziomem jakości kapitału ludzkiego charakteryzowały się powiaty, w których wartość JKL mieściła się w przedziale od 0,499 do 0,400. W grupie tej znalazły się takie jednostki terytorialne jak: powiat jasielski, brzozowski, stalowowolski, jarosławski, leżajski, nizański, przeworski, kołbuszowski i miasto Przemyśl. Zdecydowanie wyższą wartość miernika JKL odnotowano w subregionie rzeszowsko-tarnobrzesckim (wartość JKL=0,647) niż w podregionie krośnieńsko-przemyskim (wartość JKL=0,478).

Województwo podkarpackie jest regionem o dużym zróżnicowaniu zasobów kapitału ludzkiego. Ocena przestrzennego zróżnicowania jakości kapitału ludzkiego wskazuje, iż zasadnicza linia podziału województwa podkarpackiego biegnie ukośnie łącząc krańce północno-zachodnie z południowo-wschodnimi. Powiaty leżące na wschód od tej linii podziału, wyłączając powiat łańcucki, charakteryzują się niższym poziomem zasobów kapitału ludzkiego. Posługując się skonstruowanym na potrzeby badań wskaźnikiem Jakości Kapitału Ludzkiego (JKL) można stwierdzić, iż najwyższym poziomem zasobów tego kapitału charakteryzował się powiat grodzki Rzeszów. Do grupy powiatów o wysokim poziomie kapitału ludzkiego możemy również zaliczyć powiat łańcucki, sanocki, rzeszowski ziemski oraz

¹⁹⁰ A. Sobala-Gwosdz, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, IGiGP UJ, Kraków 2005.

powiat grodzki Krosno. Średnim poziomem jakości kapitału ludzkiego charakteryzowało się aż dziewięć powiatów: przemyski ziemski, strzyżowski, krośnieński ziemski, ropczycko-sędziszowski, bieszczadzki, dębicki, mielecki, leski oraz Tarnobrzeg. Stosunkowo niski poziom zasobów kapitału ludzkiego zaobserwowano w powiecie: jasielskim, brzozowskim, stalowowolskim, jarosławskim, leżajskim, niżańskim, przeworskim, kolbuszowskim i mieście Przemysł (powiat grodzki). Najniższym poziomem zasobów kapitału ludzkiego charakteryzowały się swa powiaty tarnobrzeczski ziemski i lubaczowski

Rys. 1. Poziom kapitału ludzkiego (Miernik JKL) w powiatach województwa podkarpackiego

Poziom kapitału społecznego wskazuje, iż województwo podkarpackie należy do regionów o ponadprzeciętnych zasobach kapitału społecznego. Powołując się na wyniki badań ogólnopolskich dotyczących poziomu kapitału społecznego, w tym przede wszystkim na *Diagnozę Społeczną 2007*, można stwierdzić, iż poziom uogólnionego zaufania mieszkańców Podkarpacia jest blisko trzykrotnie wyższy niż średnia ogólnopolska (poziom uogólnionego zaufania w *Diagnozie Społecznej 2007* wyniósł 10,5%, w badaniach 26,5%). Również dane dotyczące aktywności obywatelskiej i przynależności do organizacji społecznych mieszkańców województwa podkarpackiego wskazują, że jest ona blisko dwukrotnie wyższa niż dane ogólnopolskie (według danych *Diagnozy Społecznej 2007* przynależność do organizacji społecznych wyniosła około 15%, w badaniach odsetek był równy 28,5%). Badania wyraźnie potwierdziły, że mieszkańcy województwa podkarpackiego charakteryzują się wysokim poziomem kapitału społecznego. Poziom kapitału społecznego jest jednak zróżnicowany przestrzennie. Wielkość próby badawczej nie pozwoliła na dokonanie analiz na poziomie powiatów. Były one jednak możliwe na poziomie dawnych czterech województw – krośnieńskiego, przemyskiego, rzeszowskiego i tarnobrzeskiego, tworzących województwo podkarpackie. Analizy statystyczne wykazały, że najwyższym poziomem sformalizowanego kapitału społecznego charakteryzują się badani zamieszkujący dawne województwo przemyskie. Podkreślić jednak należy, że różnice w poziomie sformalizowanego kapitału społecznego wśród badanych z dawnych województw: krośnieńskiego, tarnobrzeskiego i rzeszowskiego były bardzo niewielkie. Test λ^2 Pearsona wykazał, że pomiędzy poziomem sformalizowanego kapitału społecznego badanych (przynależność do organizacji społecznych) a zamieszkiwaniem w którymś z dawnych województw istnieje statystycznie istotny związek. Siła związku nie była duża – wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,091. Badania wykazały również, że istnieje statystycznie istotna zależność pomiędzy miejscem zamieszkania (dawne województwa) a poziomem zaangażowania badanych w rozwiązywanie problemów ich społeczności lokalnych. Siła związku była umiarkowana. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,149. Najwyższym poziomem zaangażowania w rozwiązywanie problemów społeczności lokalnych charakteryzowali się badani mieszkający w dawnych województwach krośnieńskim i przemyskim. Zdecydowanie niższy poziom zaangażowania charakteryzował mieszkańców dawnego województwa rzeszowskiego, najniższy zaś województwa tarnobrzeskiego. Różnice wartości pomiędzy mieszkańcami województwa krośnieńskiego i przemyskiego a rzeszowskiego i tarnobrzeskiego były znaczące. Miejsce zamieszkania, w którymś z dawnych województw było również czynnikiem, który wpływał na poziom poczucia podmiotowości badanych. Na poziomie testu λ^2 wystąpiła zależność statystyczna pomiędzy zmiennymi i miała ona umiarkowaną siłę. Wartość współczynni-

ka kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,121. Interpretując wyniki można stwierdzić, iż najwyższym poziomem poczucia podmiotowości charakteryzowali się badani zamieszkujący dawne województwo rzeszowskie i tarnobrzeskie. Znacznie niższym poziomem wartości wskaźnika charakteryzowali się badani z dawnego województwa przemyskiego i krośnieńskiego. Do interesujących wniosków skłania również analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu wskaźnika „brudnego” kapitału społecznego. Test χ^2 Pearsona wykazał, że pomiędzy poziomem „brudnego” kapitału społecznego badanych a zamieszkiwaniem w którymś z dawnych województw istnieje statystycznie istotny związek. Siła związku jak na standardy badań społecznych jest duża – wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,172. Mieszkańcy dawnego województwa rzeszowskiego charakteryzowali się najniższym poziomem „brudnego” kapitału społecznego. Nieznacznie wyższy poziom wskaźnika zanotowano w dawnym województwie krośnieńskim. Badani zamieszkujący dawne województwo przemyskie i tarnobrzeskie charakteryzowali się zdecydowanie najwyższym poziomem „brudnego” kapitału społecznego.

Zakres wykorzystania kapitału społecznego i ludzkiego w mechanizmie funkcjonowania życia społecznego i ekonomicznego regionu oraz jego rozwoju jest nierównomierny. Związane jest to z cechami społeczno-demograficznymi mieszkańców, które rzutują na zasoby kapitału ludzkiego. Wysoki poziom miar syntetycznych indeksów poszczególnych wymiarów kapitału społecznego związany był z wiekiem mieszkańców, ich poziomem wykształcenia, statusem zawodowym, poziomem zaangażowania obywatelskiego i poziomem aktywności religijnej. Na wyższe zasoby kapitału społecznego pozytywnie wpływał wysoki poziom wykształcenia oraz statusu zawodowego mieszkańców. Taka sama zależność została stwierdzona w przypadku wysokiego poziomu zaangażowania obywatelskiego (m.in. przynależności do organizacji społecznych). Również mieszkańcy charakteryzujący się wysoką aktywnością religijną posiadają większe zasoby kapitału społecznego. Osoby starsze, powoli kończące okres aktywności zawodowej także stanowią kategorię charakteryzującą się wysokim poziomem kapitału społecznego. Podkreślić należy, że jest to kategoria o dużym potencjale, który nie jest praktycznie wykorzystany w procesie rozwoju województwa. Spożytkowanie ich aktywności na rzecz rozwoju społeczności lokalnej przyniosłoby znaczne efekty w postaci konwersji kapitału społecznego w ekonomiczny¹⁹¹.

Wyniki badań pokazały, że mieszkańcy województwa podkarpackiego dysponują znacznym kapitałem ludzkim i społecznym, który zaledwie w minimalnym

¹⁹¹ Do podobnych wniosków o niewykorzystanym potencjale osób starszych doszedł A. Sadowski prowadząc badania nad kapitałem społecznym mieszkańców w Białymstoku; por. A. Sadowski, Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta, Białystok 2006.

zakresie jest wykorzystywany w procesie społeczno-ekonomicznego rozwoju regionu. Potwierdzają to między innymi analizy przestrzennego zróżnicowania poziomu kapitału społecznego na poziomie dawnych województw. Mieszkańcy dawnego województwa przemyskiego spośród badanych mieszkańców wszystkich czterech dawnych regionów charakteryzują się najwyższym poziomem sformalizowanego kapitału społecznego i zaangażowania w rozwiązywanie problemów społeczności lokalnych. Ich wysokie zasoby tych dwóch wymiarów kapitału społecznego nie są jednak wykorzystane. Potwierdza to analiza poziomu poczucia podmiotowości badanych. Mieszkańcy dawnego województwa przemyskiego w najmniejszym stopniu uważają, iż mają wpływ na rozwiązywanie lokalnych problemów. Można sądzić, że za niski poziom wykorzystania kapitału ludzkiego i społecznego odpowiadają władze, które nie starają się czynnie włączać obywateli w projektowanie głównych założeń polityki regionalnej i ich późniejszą realizację. Działania takie pozwoliłyby wykorzystać znaczny potencjał zasobów kapitału ludzkiego i społecznego mieszkańców.

Założenie, iż wśród mieszkańców województwa podkarpackiego utrzymują się znaczne różnice w poziomie wskaźnika Jakości Kapitału Ludzkiego znalazło potwierdzenie w analizach danych zastanych. Wartość wskaźnika JKL w powiecie rzeszowskim grodzkim (0,851) była blisko trzy razy wyższa niż w powiecie tarnobrzeskim ziemskim (0,296). Średni poziom jakości kapitału ludzkiego, wyznaczany wartością miernika JKL w przedziale od 0,575 do 0,500 zaobserwowano w dziewięciu powiatach. W jedenastu powiatach był on niższy od średnich wartości, zaś w pięciu wyższy. W grupie powiatów o najwyższym poziomie Jakości Kapitału Ludzkiego znalazły się dwa powiaty grodzkie – Rzeszów i Krosno, które według badań stanowią dwa wyraźne ośrodki wzrostu w województwie podkarpackim¹⁹². Potwierdzają to również analizy Jakości Kapitału Ludzkiego. Na uwagę zasługuje również wysoki poziom miernika JKL w powiecie sanockim, który jak widać posiada spory potencjał rozwojowy.

Badania pokazały, iż mieszkańcy województwa podkarpackiego charakteryzują się wysokim poziomem członkostwa w organizacjach społecznych. Blisko trzydzieści procent badanych zadeklarowało przynależność do którejś z działających w regionie organizacji społecznych. Blisko 1/3 badanych deklaruujących przynależność do organizacji społecznej działa w niej aktywnie; spotyka się z innymi członkami przynajmniej raz w miesiącu i organizuje ich działania. Dodać należy jeszcze blisko dziesięć procent badanych, którzy wprowadzicie nieregularnie uczestniczą w spotkaniach organizacji społecznej, ale w momencie kiedy pojawiają się na

¹⁹² Por. A. Sobala-Gwosdz, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*. Kraków 2005.

spotkaniach, mobilizują innych członków do działania. Za ledwie w przypadku trzynastu procent badanych przynależność do organizacji polega na opłacaniu składki lub byciu wpisanym na listę jej członków. Region posiada bogate zasoby aktywnych mieszkańców, działających w organizacjach społecznych, głównie na rzecz swoich lokalnych społeczności. Aktywność ta nie jest jednak w pełni wykorzystana przez władze lokalne i regionalne. W tych samorządach lokalnych, które dostrzegły rolę zaangażowania obywatelskiego w pobudzanie rozwoju społecznego czynione są kroki aby ten potencjał wykorzystać. Pod koniec sierpnia 2009 roku w Krośnie zostało otwarte Centrum Wspierania Organizacji Pozarządowych. W Centrum ma swoją siedzibę kilkanaście stowarzyszeń, które do tej pory miały kłopoty lokalowe. Oprócz tego w Centrum Wspierania Organizacji Pozarządowych można uzyskać porady prawne, usługi konsultingowe czy wsparcie przy promocji działalności. Urząd Miasta Krosna dostrzegając ich ważną rolę dla lokalnej społeczności podjął decyzję o utworzeniu Centrum. Wykorzystanie lokalnego potencjału przekłada się na dobre wyniki ekonomiczne. Krosno uważane jest za jednego z podkarpackich liderów, zdobywa również nagrody i certyfikaty w ogólnopolskich konkursach i rankingach.

Badania wykazały, iż mieszkańcy województwa podkarpackiego charakteryzujący się niskim poziomem zaufania społecznego wykazują brak zaangażowania w problemy lokalnej społeczności. Między tymi zmiennymi występuje statystycznie istotna korelacja. Wartość współczynnika korelacji liniowej mówi o stosunkowo wysokim związku pomiędzy tymi zmiennymi ($r = -0,241$; $p = 0,01$). Ujemna wartość współczynnika dowodzi, że wraz ze zmniejszającym się poziomem zaufania społecznego maleją również zainteresowanie i chęć badanych do zaangażowania się w problemy lokalnej społeczności.

Wyniki badań potwierdziły hipotezę o związku wyższego poziomu formalnego kapitału społecznego z zaangażowaniem mieszkańców w lokalne problemy oraz poczuciem odpowiedzialności za „małą ojczyznę”. W badaniach przyjęto, iż uczestnictwo mieszkańców województwa podkarpackiego w działaniach którejs z oficjalnie działających organizacji społecznych (zrzeszeń) można traktować jako formalny kapitał społeczny. Wyższemu poziomowi zaangażowania obywatelskiego sprzyjał wyższy poziom sformalizowanego kapitału społecznego. Osoby deklarujące przynależność do organizacji społecznych charakteryzowały się wyższym poziomem zaangażowania społecznego. Test χ^2 Pearsona wykazał, że pomiędzy przynależnością do organizacji społecznych badanych a poziomem zaangażowania obywatelskiego istnieje statystycznie istotny związek. Siła związku jak na standardy nauk społecznych była duża. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,206. Hipoteza zakładająca, iż niedostatek umiejętności współdziałania i zaufania społecznego ogranicza możliwość uruchomienia wewnętrznych czynni-

ków rozwoju regionu w postaci wysokiego poziomu wertykalnego kapitału społecznego oraz zaangażowania obywatelskiego w toku badań empirycznych została potwierdzona. Respondenci deklarujący przynależność do organizacji społecznych charakteryzowali się znacznie wyższym poziomem wertykalnego kapitału społecznego. Siła związku była wysoka, gdyż wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,207. Niski poziom zaufania społecznego wyraźnie ograniczał wyzwolenia endogennych zasobów mieszkańców regionu. Badani charakteryzujący się niskim poziomem uogólnionego zaufania oraz zaufania do sąsiadów byli mniej skłonni do współpracy na rzecz społeczności lokalnej, przyjmowali bierną postawę obywatelską oraz nie interesowali się sprawami ich miejsca zamieszkania.

Badania jakościowe zrealizowane wśród głównych liderów życia społecznego województwa podkarpackiego wykazały, iż nie uważają kapitału ludzkiego i społecznego za główne czynniki warunkujące rozwój regionu. W przekonaniu badanych głównym czynnikiem warunkującym rozwój województwa podkarpackiego jest kapitał fizyczny, materialny. Podkarpacie nie będzie mogło się rozwijać bez rozwiniętej sieci transportowej – drogowej, kolejowej i lotniczej, ekologicznego rolnictwa, turystyki czerpiącej głównie z walorów krajobrazowych i przyrodniczych Bieszczad. Dopiero po tych czynnikach pojawia się kapitał ludzki ograniczany jednak właściwie tylko do młodych, wykształconych osób. Można stwierdzić, iż dla przedstawicieli regionalnych elit kapitał ludzki ma jednowymiarowy charakter, sprowadzony do wykształconych kadr – mieszkańców województwa. Niewielu z badanych zwróciło uwagę na potrzebę budowy potencjału naukowo-badawczego regionu. Jest to kluczowy problem, gdyż w gospodarce opartej na wiedzy sektor nauki odgrywa wiodącą rolę rozwojową. Odwołując się do doświadczeń innych europejskich regionów, które osiągnęły sukces w warunkach nowego paradygmatu, instytucje naukowo-badawcze mogą w istotny sposób oddziaływać na rozwój obszaru, w którym są zlokalizowane¹⁹³. Uczelnie wyższe pełnią strategiczną rolę w tworzeniu gospodarki opartej na wiedzy. Pamiętać należy również, że według powszechnej opinii siłami napędowymi współczesnych gospodarek jest przede wszystkim kapitał ludzki (intelektualny) i szybkie tempo wprowadzania innowacji¹⁹⁴. Stąd też uczelnie wyższe oraz instytucje naukowo-badawcze przy nich zlokalizowane mają zasadnicze znaczenie dla rozwoju regionów. Województwo podkar-

¹⁹³ A. Olechnicka, K. Wojnar, *Rola wyższych uczelni w regionie. Doświadczenia międzynarodowe*, [w:] Markowski T., Drzazga D. (red.), *Rola wyższych uczelni w rozwoju społeczno-gospodarczym i przestrzennym miast*, Studia KPZK PAN Tom CXXI, Warszawa 2008.

¹⁹⁴ Markowski T., Drzazga D., *Uczelnie wyższe w przestrzeni i gospodarce miast. Próba syntezy*, [w:] Markowski T., Drzazga D. (red.), *Rola wyższych uczelni w rozwoju społeczno-gospodarczym i przestrzennym miast*, Studia KPZK PAN Tom CXXI, Warszawa 2008.

packie chcąc stać się regionem, który postawił na nowoczesne technologie, i na nich budować swoją przewagę konkurencyjną, nie może o tym zapomnieć.

Badani liderzy życia społecznego nie dostrzegają roli kapitału społecznego w procesie rozwoju województwa podkarpackiego. Jedyne pojedynczy respondenci podkreślili rolę zaangażowania obywatelskiego i przynależności do organizacji społecznych w procesie edukacji obywatelskiej mieszkańców oraz zaufania społecznego w budowie więzi społecznych potrzebnych do podejmowania trudnych decyzji prorozwojowych.

Podsumowanie

Podjmując próbę odnalezienia związków między kapitałem ludzkim i kapitałem społecznym a rozwojem regionalnym, założyłem, iż obie formy kapitałów są teoretycznymi kategoriami potrzebnymi w naukach społecznych. Poznanie związku pomiędzy kapitałem ludzkim i społecznym a rozwojem regionu może mieć również praktyczny wymiar. Analizy danych zastanych oraz przeprowadzone badania terenowe potwierdzają założoną na początku tezę.

Podjęte badania ukazały, w moim przekonaniu, potrzebę ich kontynuacji w innych regionach oraz dalszych dociekań metodologicznych nad koncepcją metodologiczną relacji pomiędzy kapitałem ludzkim i społecznym a rozwojem regionalnym. Wydaje mi się, że interesujące badawczo byłoby podjęcie badań nad rolą obu kapitałów w rozwoju województw Polski Wschodniej. Wprawdzie takie próby zostały już podjęte w Białymstoku przez Andrzeja Sadowskiego, dotyczyły one jednak tylko stolicy regionu. Rozszerzenie badań na wszystkie regiony Polski Wschodniej i potraktowanie wyników badań zrealizowanych na Podkarpaciu jako materiał porównawczy byłoby interesującym i potrzebnym przedsięwzięciem badawczym.

Wyniki badań pokazały, że uzyskana w ich ramach wiedza może mieć również charakter praktyczny. Wyniki badań i analiz mogą być przydatne do lepszego zdiagnozowania problemów regionu i lepszego wykorzystania środków przeznaczonych na politykę regionalną. Mogą stanowić również punkt wyjścia do dyskusji nad stanem społeczeństwa obywatelskiego na Podkarpaciu.

Diagnoza i wyjaśnienie poziomu kapitału ludzkiego i społecznego umożliwia wskazanie zasobów, które mogą oddziaływać na ważne z punktu widzenia rozwoju regionu obszary. Wyniki podjętych przeze mnie badań empirycznych dowodzą, że kapitał ludzki i społeczny są zasobami, które przynoszą jednostkom oraz społecznościom lokalnym i regionalnym konkretne korzyści. Moim zdaniem istotną korzyścią ze stosowania w badaniach nad rozwojem regionalnym kategorii kapitału ludzkiego i społecznego jest możliwość ich wykorzystania do projektowania polity-

ki regionalnej w większym stopniu odpowiadającej realnym potrzebom mieszkańców regionu. Może być to osiągnięte poprzez działania z zakresu edukacji, rynku pracy oraz decentralizacji lokalnej polityki. Możliwość większego wykorzystania lokalnych zasobów kapitału społecznego powinna stać się celem lokalnej polityki. Używając słów Floriana Znanieckiego – należy pobudzić ukrytą, drżemiacą w ludziach, a niewykorzystaną energię społeczną. Różnorodne podmioty instytucjonalne, organizacje społeczne, czy też osoby prywatne włączone w proces zarządzania lokalną społecznością pozwolą na sprawniejsze i efektywniejsze jej funkcjonowanie. Przyczyni się to również do odbudowania zaufania społecznego w lokalnych wspólnotach.

Potrzebne jest zwiększenie poziomu świadomości regionalnych decydentów i elit o potrzebie wspierania budowy kapitału ludzkiego i społecznego we współczesnej Polsce. Jest to moim zdaniem działanie jak najbardziej aktualne i potrzebne. Wnioski płynące między innymi z takich badań jak *Diagnoza Społeczna 2007* pokazują, iż cierpimy w Polsce na wyraźny deficyt „pomostowego” kapitału społecznego (*bridging social capital*), opartego na więziach wykraczających poza rodzinę i najbliższych przyjaciół. Poziom uogólnionego zaufania w naszym kraju pozostaje od kilku lat na poziomie około dziesięciu procent. Wskazuje to na kryzys relacji międzyludzkich i całkowite fiasko budowy społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. Wyniki badań podjętych na Podkarpaciu przynoszą bardziej optymistyczne wnioski; iż jest lepiej niż w innych regionach. Jednak nie można z tego powodu popaść w „hurra optymizm”, lecz należy wykorzystać ten potencjał. Ogromna w tym rola władz województwa, które nie mogą zmarnować, często nieodkrytego jeszcze potencjału lokalnych społeczności.

Niniejsze wyniki badań mogłyby również stać się punktem wyjścia do szerokiej dyskusji nad rolą kapitału ludzkiego i społecznego w rozwoju województwa podkarpackiego. W dyskusji tej powinni wziąć udział podkarpaccy politycy, samorządowcy (prezydenci największych podkarpackich miast), osoby zawodowo odpowiedzialne za realizację polityki regionalnej w województwie podkarpackim, lokalni liderzy organizacji społecznych, najważniejsi podkarpaccy przedsiębiorcy oraz naukowcy z podkarpackich uczelni. Do takiej debaty warto by również zaprosić naukowców, samorządowców oraz osoby odpowiedzialne za politykę rozwoju regionalnego w innych regionach, aby móc zapoznać się z ich spostrzeżeniami i doświadczeniami.

Bibliografia

- P. Adler, S.W. Kwon, *Social Capital: The Good, the Bad and the Ugly*, [w:] Lester E. L. (red.), *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*, Butterworth – Heinemann, Boston, Oxford, Auckland, Johannesburg, Melbourne, New Delhi 2000.
- A. Bartoszek, *Kapitał społeczno-kulturowy młodej inteligencji wobec wymogów rynku pracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2003.
- P. Bourdieu, J. D. L. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa 2001.
- S. R. Domański, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Wrocław 1997.
- A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, *Kapitał ludzki i systemowy*, [w:] Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A. (red.), *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany społecznej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2000.
- J. Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, Random House, New York 1961.
- A. Kukliński, *O nowym modelu polityki regionalnej – artykuł dyskusyjny*, „Studia Regionalne i Lokalne” nr 4/2003.
- T. Markowski, D. Drzazga, *Uczelnie wyższe w przestrzeni i gospodarce miast. Próba syntezy*, [w:] Markowski T., Drzazga D. (red.), *Rola wyższych uczelni w rozwoju społeczno-gospodarczym i przestrzennym miast*, Studia KPZK PAN Tom CXXI, Warszawa 2008.
- A. Olechnicka, K. Wojnar, *Rola wyższych uczelni w regionie. Doświadczenia międzynarodowe*, [w:] Markowski T., Drzazga D. (red.), *Rola wyższych uczelni w rozwoju społeczno-gospodarczym i przestrzennym miast*, Studia KPZK PAN Tom CXXI, Warszawa 2008.
- A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, Annual Review of Sociology t. 24 1998.
- R. Putnam, *Demokracja w działaniu: tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Wydawnictwo Znak, Kraków-Warszawa 1995.
- A. Sadowski, *Kapitał społeczny i kulturowy heterogenicznej „metropolii” wschodniego pogranicza*, [w:] Jałowicki B., Majer A., Szczepański M. S. (red.): *Przemia-*

ny miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.

A. Sadowski, *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, Wydawnictwo WSE, Białystok 2006.

A. Sobala-Gwosdz, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, IGiGP UJ, Kraków 2005

C. Trutkowski S. Mandes, *Kapitał społeczny w małych miastach*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.